

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 72 (3), 2024
PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496
<https://journals.iaepan.pl/khkm>
the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)
DOI: 10.23858/KHKM72.2024.3.009

ŚLAWOMIR ŁOTYSZ, *Pińskie błota: Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2022, ss. 564, 27 ilustracji (fotografie, mapy).

Europa Wschodnia została bardzo słabo opisana z perspektywy historii środowiska, a dotychczasowe studia były albo fragmentaryczne, albo załączkowe. *Pińskie błota* Sławomira Łotyusza stanowią ważne uzupełnienie tej luki¹. Choć praca dotyczy tylko jednego regionu i tylko jednego okresu, to stanowi nieoceniony wkład w zrozumienie rewolucji ekologicznej, która miała miejsce na ziemiach przed i porozbiorowej Rzeczypospolitej w ciągu ostatnich 250 lat. Autor, chcąc wyjaśnić politykę środowiskową prowadzoną na Polesiu w okresie międzywojennym, sięga czasów oświecenia, a omawiając projekty melioracyjne, zwrócił też uwagę na przekształcenia, jakim uległy w badanym okresie lasy, rzeki, pola, a nawet ludzie i inne zwierzęta.

Książka składa się z dziesięciu rozdziałów, ułożonych do pewnego stopnia chronologicznie, ale przede wszystkim problemowo. W pierwszym omówiono wspomnianą oświeceniową politykę środowiskową, której celem była kolonizacja Polesia. W drugim odniesiono się do archaicznych, ale wzmocnionych w XVIII w. uprzedzeń, stereotypów, mitów na temat mokradeł. Rozdziały trzeci i czwarty dotyczą tradycyjnego zarządzania bagnami (przede wszystkim w XIX w.) oraz prób instalowania w regionie nowoczesnej gospodarki (głównie w wieku XX). W piątym i szóstym omówiono natomiast rolę, jaką w poznawaniu i modernizowaniu poleskich bagien odgrywali badający te tereny naukowcy oraz przekształcający je (często metodą prób i błędów) inżynierowie. Kolejne dwie części poświęcono pierwszym wysiłkom ukierunkowanym na objęcie bagien ochroną oraz działalności nieoczekiwanego sojusznika, jakim dla działaczy środowiskowych stała się administracja wojskowa, dla której Polesie było swego rodzaju naturalną fortecą, chroniącą przed radziecką inwazją. W rozdziale dziewiątym opowiedziano historię podejmowanych w okresie międzywojennym wysiłków na rzecz wykorzystania regionu jako miejsca, do którego można by przesiedlić polskich Żydów. W ostatniej części omówiono powstające podczas drugiej wojny: radzieckie, nazistowskie oraz polskie (emigracyjne) projekty przekształcenia regionu. Ponadto w rozdziale dziesiątym zawarto też krótki epilog dotyczący powojennej historii melioracji.

Struktura ta wydaje się przekonująca, a ogrom zgromadzonego materiału i swoboda, z jaką Autor nim operuje czynią *Pińskie błota* pracą znakomitą i jedną z najciekawszych w polskiej historiografii ostatnich dekad. Z drugiej strony można się zastanawiać, dlaczego Łotysz tak wiele uwagi poświęcił okresowi międzywojennemu, mimo że — jak sam przyznaje — wszystkie wielkie plany uregulowania krajobrazu z tego okresu pozostały na papierze, a właściwa rewolucja nadeszła dopiero w latach pięćdziesiątych XX w. Wzorcowym przykładem na to, jak można by ująć radziecką politykę środowiskową, jest praca May Peterson na temat rewolucji ekologicznej, jaka miała miejsce w regionie Morza Aralskiego². Choć punktem wyjścia dla Peterson jest dwudziestowieczna katastrofa środowiskowa, a więc wyschnięcie morza, które przestało być zasilane wodą z rzek, wykorzystywaną w coraz większym stopniu do nawodnie-

¹ W ostatnich latach powstało wiele znakomych prac dotyczących historii regionu, ale żadna nie miała tak dużych ambicji, zob. np.: Ekobiografia. 2018; Praczyk M. 2018; Samojlik T. i in. 2020; Order. 2022; Związek T. i in. 2023.

² Peterson M.K. 2019.

nia pól bawelny, to autorka nie ograniczyła się do analizy wąskiego wycinka historii, ale prześledziła wcześniejsze (głównie carskie) projekty forsownego przekształcenia krajobrazu w Azji Środkowej. Takie podejście umożliwiło osadzenie radzieckiej modernizacji w szerszym kontekście. W przypadku dwudziestowiecznych melioracji Polesia byłyby one kontynuacją marzeń reformatorów z XVIII w., a często realizacją konkretnych planów szkicowanych przez carskich i polskich inżynierów pod koniec XIX i na początku XX w. Wydaje się, że w recenzowanej pracy bardzo dobrze usytuowano środowiskowe dzieje Polesia, ale narracja urywa się w kulminacyjnym punkcie tej historii, nie obejmuje wielkiego osuszania prowadzonego od połowy lat pięćdziesiątych czy katastrofy w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej z 1986 r.³

Druga wątpliwość dotyczy wykorzystania niektórych źródeł. Praca jest pisana z interesującej perspektywy obrońcy czy „ambasadora bagien” (by użyć sformułowania, które pojawia się w jednym z wywiadów z Autorem)⁴. Celem tego zaangażowania nigdy nie jest ostre wartościowanie, Łotysz próbuje zrozumieć także „negatywnych” bohaterów (inżynierów, naukowców, polityków) opowiadanej historii, i to nawet jeśli dziś widzimy jak bardzo ich perspektywa była ograniczona, a nawet po prostu błędna. Elementem tej metody jest doskonale przedstawienie sprzeczności, z jakimi musieli się borykać nie tylko modernizatorzy, ale także dwudziestowieczni obrońcy środowiska (rozdział siódmy): na przykład wówczas, gdy okazywało się, że ochrona bagien, w warunkach gospodarki nakierowanej na zysk, musiała prowadzić do większej presji na eksploatację lasów (utrzymanie lub rekultywacja przygranicznych mokradeł wymagała wycinki terenów pod nowe gospodarstwa w innych miejscach).

Z drugiej strony, można odnieść wrażenie, że Łotysz zaprzestaje pogłębionej, wielostronnej pracy analitycznej, z chwilą gdy przystępuje do opisu tradycyjnej gospodarki prowadzonej na bagnach przez poleskich chłopów, która zdaniem Autora miała charakter rabunkowy (rozdział trzeci, s. 115, 140–145). Chociaż odruch, by nie idealizować przednowoczesnych sposobów zarządzania środowiskiem, wydaje się słuszny, to w przypadku *Pińskich błot* utrudnia on poznanie rzeczywistych relacji człowiek–środowisko, ponieważ Łotysz bardzo często po prostu powtarza opinię, jaką o lokalnej ludności mieli podróżnicy, inspektorzy czy odwiedzający region intelektualści (czasami wręcz ahistorycznie ujmuje praktyki opisywane w prasie dwudziestowiecznej, tak jakby stanowiły one dowód na „odwieczność” niektórych sposobów gospodarowania w regionie). Tymczasem wydaje się, że są to ostatnie źródła, z których powinniśmy w tym kontekście korzystać. Skoro celem tych pisarzy było uzasadnienie kolonizacji Polesia, trudno oczekiwać, by ich opisy lokalnej gospodarki były korzystne. Żeby ustalić, czy zarzuty te były wiarygodne, należałoby skonfrontować je na przykład z dokumentami z dóbr ziemskich albo z wywiadami etnograficznymi, które prowadzono na Polesiu od drugiej połowy XIX w. (i z których Łotysz przy innych okazjach często korzystał). Dzięki badaniom Czesława Pietkiewicza, wiemy na przykład, że w poleskiej kulturze istniał szereg restrykcyjnych zasad środowiskowych, zakazujących wycinania niektórych gatunków drzew (zwłaszcza owocowych), zabijania niektórych gatunków zwierząt, a zabicie pszczoły czy wybranie całego miodu z ula uważano za zbrodnię analogiczną do zabicia człowieka⁵. Chociaż trudno ustalić, na ile zasady te były przestrzegane, to już sam fakt ich istnienia komplikuje przekaz, jaki na temat poleskich sposobów gospodarowania przedstawiają podróżnicy i intelektualści. Ale nawet ograniczając się do relacji zewnętrznych obserwatorów, ciężko zignorować fakt, że są one pełne sprzeczności, charakterystycznych dla tego typu literatury. Jeśli jeden podróżnik narzeka, że lokalni chłopcy przeławiają rzeki i wypalają lasy, to inny będzie przekonywał, że rzeki są przepelnione rybami, a lasy obfitują w kilkusetletnie drzewostany. To, w czym obaj się zgadzają, to postulat, by zadaniem

³ Na temat powojennej historii poleskich bagien zob. np. Brown K. 2019; Kouida A. 2019.

⁴ Łotysz S., Tomczok M. 2023.

⁵ Pietkiewicz C. 1938.

nowej gospodarki uczynić skuteczne wyzyskanie marnowanego lub niewykorzystanego bogactwa lokalnej przyrody⁶.

Na temat tego, kiedy, czy oraz w jakim stopniu gospodarki chłopskie mogły mieć rabunkowy charakter, powstała zresztą ogromna literatura, do której Łotysz się jednak nie odnosi. Spór toczy się nie tylko na gruncie współczesnej historiografii, ale także socjologii i ekonomii, a za empiryczne badania na ten temat Elinor Ostrom dostała w 2009 r. Nagrodę Nobla z ekonomii⁷. Wiele przykładów analogicznych konfliktów, z różnych okresów i regionów, w których agenci nowych prądów, próbujący „racjonalizować” zarządzanie naturą, oskarżali o dewastację środowiska tradycyjne społeczności, przedstawił Joachim Radkau⁸. Z zebranych przez niemieckiego historyka przykładów wylania się dość zdroworozsądkowy mechanizm: im ludzie bardziej zależą od lokalnych zasobów, tym większą wagę przykładają do ich odtwarzania. Oczywiście jeśli jakichś zasobów w stosunku do wielkości populacji jest bardzo dużo (jak ryb czy drzew na Polesiu), może to prowadzić do nadmiarowego wykorzystania środowiska. Dziś wiemy jednak, że wiele z praktyk długo uważanych za dewastujące (jak chłopskie wypalanie lasów) może mieć neutralny albo nawet pozytywny wpływ na stabilność ekosystemów. Wydaje się, że tym, co sprzyjało nadejściu kryzysu środowiskowego, był nie tyle rabunkowy i, zdaniem Łotysza, charakterystyczny dla tradycyjnej gospodarki stosunek do przyrody, ale wysokie utowarowanie gospodarki i podłączenie jej do dalekosiężnego handlu.

Mimo tych dwóch wątpliwości *Pińskie błota* wykazują cechy pracy przełomowej w polskiej historiografii. Badania przeprowadzone przez Łotysza z pewnością staną się podstawowym punktem odniesienia dla każdego kolejnych studiów nad historią środowiska, nie tylko Polesia, ale całej Europy Wschodniej czy Środkowej. Ponieważ jeszcze na początku XX w. tereny Polski, Litwy, Białorusi i północnej Ukrainy obfitowały w ogromne ilości nieuregulowanych rzek, bagien, podmokłych lasów, każda próba zrozumienia, dlaczego na początku XXI w. lokalne środowisko cierpi nie z powodu nadmiaru wody, ale jej braku, powinna zaczynać się od studiowania historii Polesia.

dr Michał Pospiszyl

Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa

michal.pospiszyl@protonmail.com

① <https://orcid.org/0000-0002-7889-3692>

BIBLIOGRAFIA

Opracowania publikowane

Brown Kate. 2019. *Czarnobyl: instrukcje przetrwania*, Wołowiec.

Ekobiografia. 2018. *Ekobiografia Krakowa*, red. A. Izdebski, R. Szymtka, Kraków.

Kouida Artem. 2019. *Land Melioration in Belarusian Polesia as a Modernization Factor in the Soviet Periphery*, „Journal of East Central European Studies”, 68, 3, s. 401–417, <https://doi.org/10.25627/201968310578>

Martinez-Alier Juan. 2002. *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Cheltenham-Northampton.

Order. 2022. *A New Ecological Order: Development and the Transformation of Nature in Eastern Europe*, red. S. Dorondel, S. Șerban, Pittsburgh.

Ostrom Elinor. 2013. *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Warszawa.

⁶ Więcej na temat tych relacji zob. np. Pospiszyl M. 2023.

⁷ Ostrom E. 2013; zob. też Martinez-Alier J. 2003.

⁸ Radkau J. 2008.

- Peterson Maya K. 2019. *Pipe Dreams: Water and Empire in Central Asia's Aral Sea Basin*, Cambridge–New York.
- Pietkiewicz Czesław. 1938. *Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego: materiały etnograficzne*, Warszawa.
- Pospiszyl Michał. 2023. *The Fifth Element: The Enlightenment and the Draining of Eastern Europe*, „Environmental History”, 28, 2, s. 361–388, <https://doi.org/10.1086/723839>
- Praczyk Małgorzata. 2018. *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*, Poznań.
- Radkau Joachim. 2008. *Nature and Power: A Global History of the Environment*, Washington–Cambridge–New York.
- Samojlik Tomasz, Fedotova Anastasia, Daszkiewicz Piotr, Rotherham Ian D. 2020. *Białowieża Primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century*, Cham.
- Związek Tomasz, Łuców Dominika, Popek Joachim, Klisz Marcin, Obremska Milena, Sobechowicz Łukasz, Solon Jerzy, Słowiński Michał, Przybylski Paweł, Tyburski Łukasz, Zin Ewa, Jastrzębowski Szymon, Płaczkowska Eliza, Pilch Kamil, Szewczyk Krzysztof, Konczal Agata A., Rutkowski Paweł, Główka Dariusz, Swoboda Paweł. 2023. *Addressing Multiple Perspectives in Studying Environmental Changes in Forest Landscapes during the Modernization Period (18th–19th Centuries)*, „The Anthropocene Review”, 11, 2, s. 302–328, <https://doi.org/10.1177/20530196231205485>

Netografia

- Łotysz Sławomir, Tomczok Marta. 2023. *Ambasador bagien. Rozmowa ze Sławomirem Łotyszem*, „Dwutygodnik”, 375, grudzień, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/11025-ambasador-bagien.html> (dostęp 27.09.2024)